
ԱՊՊԻԱՆՈՍԻ “ՀՌՈՄԵԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ” ԵՐԿՐ՝ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԵՎ
ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԿԱՐԵՎՈՐ ՄԿԶԲՆԱԴԲՅՈՒՐ

ՆԱՀԱՊԵՏՅԱՆ Ռ. Ա.

Հելլենիստական դարաշրջանից պահպանված ու մեզ հասած բազմաթիվ աղբյուրներից, որոնք արժեքավոր տեղեկություններ են հաղորդում հայոց պատմության վերաբերյալ, կարելի է առանձնացնել Ապպիանոս Ալեքսանդրացու (Ք.հ. II դ. սկիզբ-II դ. 70-ական թթ.) աշխատությունները:

Հռոմեացի պատմիչ Ապպիանոս Ալեքսանդրացու «Հռոմեական պատմություն» 24 գրքից բաղկացած աշխատության մի շարք գրքերում կարևոր տեղեկություններ են հաղորդվում հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանում գոյություն ունեցող պատմաքաղաքական, տնտեսական, կենցաղային հարաբերությունների, սովորույթների վերաբերյալ¹: Այն ժամանակագրորեն համընկնում է հիմնականում Հայոց արքա Տիգրան Մեծի տիրապետության շրջանին: Պատմիչի վկայությունները արժեքավոր սկզբնաղբյուր են տվյալ ժամանակաշրջանի Հայոց պատմության ուսումնասիրության և այլ աղբյուրների հետ համադրման տեսանկյունից:

Ապպիանոսի այս երկասիրությունը մեզ է հասել ոչ ամբողջությամբ: Պատմագիրը շարադրել է Հռոմի պատմությունը՝ քաղաքի հիմնադրումից մինչև Տրայանոս կայսեր իշխանության տարիները (98-117): Գրքի տարբեր հատվածներում նա հաղորդումներ ունի նաև Հայաստանի և հայերի վերաբերյալ:

Հայաստանի մասին Ապպիանոսի տեղեկությունները վերաբերում են հիմնականում Տիգրան Մեծի տիրակալության ժամանակահատվածին: Այս շրջանում, ըստ նրա, Հայաստանի սահմանները շատ էին ընդարձակվել: Հայագիտության մեջ Արտաշես Ա-ի հաջորդների և Արտավազդի ու Տիգրան Բ-ի ազգակցության մասին հայտնվել են հակասական կարծիքներ: Դրանց մեջ ամենահավանականը Ապպիանոսի և Խորենացու տեղեկություններն են: Ըստ Ապպիանոսի՝ Տիգրան Մեծը Տիգրան Ա-ի որդին է, իսկ Արտավազդը՝ վերջինիս եղբայրը: Խորենացին այլ մանրամասներ է ներկայացնում, որոնց համաձայն՝ Արտաշեսի որդին ու հաջորդը՝ Արտավազդը, զավակ չի ունեցել և

¹ Ապպիանոս Ալեքսանդրացին ծնվել է Եգիպտոսի Ալեքսանդրիա քաղաքում՝ հույն տոհմիկի ընտանիքում: Նրա՝ 24 գրքից բաղկացած «Հռոմեական պատմություն» երկասիրությունից մեզ են հասել 6-8-րդ և 11-17-րդ գրքերը, 18-24-րդ գրքերը կորել են, մնացածներից պահպանվել են առանձին պատառիկներ: Հելլենիստական Հայաստանի II-I դդ. պատմության և մշակույթի ուսումնասիրության համար առանձնակի հետաքրքրություն են ներկայացնում աշխատության 11-րդ («Միրիական») և 12-րդ («Միհրդատական») գրքերը: Հոդվածում Ապպիանոսից մեջբերված հատվածների թարգմանությունը կատարել է Ս.Մ. Կրկյաշարյանը (տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմության քրեատմատիա, հ. 1, կազմողներ՝ Հովհաննիսյան Պ. Հ., Մովսիսյան Ա. Ե., Ե., 2007). այսուհետև այս գրքից արվող մեջբերումներին կից կնշվեն գիրքը և գլուխը:

իրենից հետո Հայաստանում թագավորել է եղբայրը՝ Տիրանը (Տիգրան Ա)²: Պատմահոր հաղորդած այս կարևոր տեղեկությունները համապատասխանում են Ապպիանոսի վերոհիշյալ վկայությանը:

Ք.ա. 83 թ. Տիգրան II-ը, նվաճելով Սելևկյան Ասորիքը, Անտիոքը դարձրեց իր տերության երրորդ՝ հարավային մայրաքաղաքը, որտեղ իր անունով և պատկերով հատվում էին այն հռչակավոր դրամները, որոնք մեծ քանակությամբ պահպանվել են և այժմ պահվում են թանգարաններում: Իսկ Սելևկյան Ասորիքը նա դարձրեց առանձին կուսակալություն և այնտեղ կառավարիչ նշանակեց, ինչպես վկայում է Ապպիանոսը, իր Բագարատ գորավարին (գ. XI, գլ. 48):

Ապպիանոսը ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում Տիգրանակերտի հիմնադրման ու կառուցման վերաբերյալ. «Տիգրանը [Տիգրան Մեծը] իր անունով Տիգրանակերտ կամ Տիգրանապոլիս կառուցեց [երկրի նոր մայրաքաղաքը] այն վայրում [Աղձնիք նահանգում՝ Տիգրիսի ձախակողմյան վտակներից մեկի՝ Նիկեփորիոնի [Ֆարկինսու] հովտում–Ն.Ռ.], որտեղ առաջին անգամ հագավ Հայաստանի թագը» (գ. XII, գլ. 67): «Նա քաղաքը շրջապատեց 50 կանգուն բարձրության պարիսպով [50 կանգունը հավասար է 25 մետրի], որի հաստության մեջ կային ձիերի բազմաթիվ ախոռներ: Քաղաքի արվարձանում նա կառուցեց պալատ, ընդարձակ զբոսայգիներով, որսատեղերով և ձկնավազաններով: Մերձակայքում նա բարձրացրեց նաև հզոր մի բերդ» (նույն տեղում, գլ. 84): Պատմիչը շատ կարևոր մի դիտարկում է անում, որի համաձայն՝ Տիգրանակերտում արքունի պալատը պարսպապատ չէր, որի պատճառով այն հետագայում հեշտությամբ գրավվեց ու կողոպտվեց հռոմեացի գորավար Լուկուլլոսի բանակի կողմից, փոխարենը «քաղաքի և բերդի շուրջը խանդակ փորեց, (պաշարողական) մեքենաներ պատրաստեց և պարսպի տակ ականներ փորեց» (նույն տեղում):

Ապպիանոսը աշխատության XI գրքում մանրամասն պատմում է Տիգրան Մեծի արշավանքների ու նվաճումների մասին: Նա գրում է. «Եվ Հայաստանի թագավոր Տիգրանը՝ Տիգրանի³ որդին, հպատակեցնելով իրենց սեփական դինաստիաներն ունեցող մի շարք հարևան ազգերի, այնուհետև հռչակվեց արքայից արքա և արշավեց Սելևկյանների վրա, որոնք չէին կամեցել հպատակվել նրան: Անտիոքոս Եվսեբեսը⁴ չկարողացավ դիմադրել նրան, և Տիգրանը տիրեց Եփրատից այն կողմ գտնվող Միրիային, մինչև Եգիպտոս բնակվող սիրիական ցեղերի (երկիրը): Միաժամանակ նվաճեց Կիլիկիան, քանզի այն ևս հպատակվում էր Սելևկյաններին և այդ բոլորի վրա

² Տե՛ս **Մովսիսի Խորենացու** Պատմություն հայոց, աշխատությամբ Մ. Աբեղյանի և Մ. Հարությունյանի, Տփղիս, 1913, Բ, գլ. ԿԱ:

³ Խոսքը վերաբերում է Արտաշես I-ի որդիներից Տիգրանին [Տիրան], որն իր ավագ եղբոր՝ Արտավազդ I-ի մահից հետո հռչակվեց Հայաստանի թագավոր: Նա հայրն էր Տիգրան II Մեծի:

⁴ Խոսքը Սելևկյան տերության թագավոր Անտիոքոս X Եվսեբեսի (95-92) մասին է, որը վաղուց սպանված էր, և պայքարը Տիգրան Մեծի դեմ զլխավորում էր նրա խորթ մայրը և միաժամանակ կինը՝ Սելենե-Կլեոպատրան:

ստրատեգոս նշանակելով Մագադատեսին⁵, 14 տարի (իշխեց)» (գ. XI, գլ. 48): «Ասորիքը, - ասում է Ապպիանոսը, - ազատ շունչ քաշեց. և թեպետ ենթարկվեց նվաստացուցիչ օտար իշխանության, սակայն տասնչորս տարվա ընթացքում նա ունեցավ խաղաղություն, ապահովություն և բարեկեցություն» (նույն տեղում): Դժվար չէ նկատել, որ ըստ Ապպիանոսի՝ Տիգրան Մեծի իշխանությունը Ասորիքում տևել է 14 տարի՝ 83-69 թթ., իսկ ըստ այլ աղբյուրների՝ 17 տարի՝ 83-66 թթ., այսինքն՝ մինչև Պոմպեոսի հետ կնքած հաշտության պայմանագիրը: Ուշագրավ են Ապպիանոսի հաղորդած մանրամասները՝ միջազգային լայն ճանաչման արժանացած հզոր արքաներից ու գորավարներից մեկի՝ Տիգրան Մեծի մասին: Ըստ նրա հավաստման՝ «Հայ Տիգրանը Միհրդատի (Պոնտոսի թագավոր Միհրդատ VI Եվպատորի) փեսան էր, իսկ պարթև Արշակը՝ բարեկամը» (գ. XII, գլ. 15): Այստեղ խոսքը Պարթևստանի թագավոր Միհրդատ II-ի (դինաստիական անունով՝ Արշակ IX՝ 123-87 թթ.) մասին է, որն ամուսնացած էր Տիգրան Մեծի դուստր Ավտոմա-Արիագատեի հետ:

Պատմիչը վկայում է, որ Տիգրան Մեծն իր նվաճումներն ուղեկցում էր նվաճված ժողովուրդների զանգվածային վերաբնակեցումներով ոչ միայն բուն հայրենիքում, այլև իր տերության մաս կազմող Միջագետքում:

Անշուշտ, ինչպես հայկական մյուս քաղաքների, այնպես էլ Տիգրանակերտի հիմնական բնակչությունը հայերն էին: Նոր քաղաքի բնակեցման ժամանակ, բացի տեղական քաղաքներից բերվող բնակչությունից, ներգրավվում էր և գյուղական բնակչությունը, մասամբ հենց քաղաքի համար, առավելապես՝ նրա հողագործական գոտու համար: Ապպիանոսը նշում է. «...Տիգրանակերտը, այն քաղաքը, որը թագավորը կառուցել էր իր պատվին, երկրի լավագույններին կանչում էր այնտեղ, սպառնալով, որ այն, ինչ չեն բերի իրենց հետ, կբռնագրավվի» (գ. XII, գլ. 84): Պատմիչը ուղղակիորեն փաստում է, որ Տիգրան Մեծը իր հիմնադրած քաղաքում բնակեցրել է նաև հայ ավագանու շատ ներկայացուցիչների, ըստ որում՝ երբեմն հարկադրաբար՝ ունեցվածքը բռնագրավելու սպառնալիքով: Անշուշտ, սրանց հատուկ դեր էր վերապահված՝ շենացնել քաղաքը, կազմել քաղաքի վերնախավը և ստանձնել համայնքի տնօրինման գործը⁶: Այն, որ, իրոք, հայկական հելլենիստական քաղաքներում մեծամասնությունը հայ բնակչությունը պիտի կազմեր, ակնառու է նաև Ապպիանոսի հետևյալ հավաստումից. Տիգրանակերտի ճակատամարտում հայերի կրած պարտությունից հետո Միհրդատ Եվպատորը (Տիգրան Մեծի աները և դաշնակիցը – Ն.Ռ.) հայկական «բոլոր քաղաքներում զենք էր պատրաստում և գորակոչեց զրեթե բոլոր հայերին: Նրանցից ընտրելով լավագույններին՝ մոտ 70 հազար հետևակ և այդ քանակության կեսի չափ հեծյալ գորք,

⁵ Մագադատեսը (Բագադատես) Ասորքի հայկական կուսակալ Բագարատն է, որին ուսումնասիրողները համարում են Բագրատունիների տոհմի ներկայացուցիչ [տե՛ս Մանանդյան Հ., Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, սկզբից մինչև Արշակունիների հաստատումը Հայաստանում (66 թ. մ.թ.ա.), Երկեր, հ. Ա, Ե., 1977, էջ 157]:

⁶ Տե՛ս Еремьян С.Т. Развитие городов и городской жизни в Древней Ар-мении (Вестник древней истории, 1953, № 3, с. 24).

նա մնացածին բաց թողեց» (գ. XII, գլ. 87):

Տիգրանակերտի ճակատամարտից դասեր քաղելով՝ Տիգրան Մեծի դաշնակից Միհրդատ Եվպատորը հետագա ռազմական գործողությունների հաջողությունը ապահովելու համար, ըստ Ապպիանոսի հաղորդման, հավաքագրում էր ռազմիկներ հիմնականում հայերից, քանզի Տիգրան Մեծի բանակում եղած վարձկան հունական զորամասերը, ինչպես հայտնի է, իրենց չարդարացրին Տիգրանակերտի պաշտպանության ժամանակ՝ քաղաքը դավաճանությամբ հանձնելով Լուկուլլոսին (գ. XII, գլ. 86): Տիգրանակերտի մոտ կրած պարտությունից հետո ամբողջ Հայաստանով մեկ գորքի հավաքագրման մասին Ապպիանոսի վերոհիշյալ հաղորդումը օգնում է պար-գաբանելու գորքի էթնիկ կորիզի և սոցիալական կազմի վերաբերյալ հարցը: Ըստ Ապպիանոսի մեկ այլ վկայության՝ «Տիգրան Հայր դեպի Կապադովկիա (93 թ., 91 թ. և 74 թ.) կատարած արշավանքների ժամանակ (այստեղ խոսքը միայն 74 թ. արշավանքի մասին է-Ն. Ռ.) մայրաքաղաք Մաժաքից և նաև բազմաթիվ այլ հելլենական քաղաքներից՝ մոտ 30 բյուր մարդ տեղահանեց ու տեղափոխեց Հայաստան և նրանց այլոց հետ միասին համարնակեցրեց մի վայրում, որտեղ նա առաջին անգամ հազավ Հայաստանի թագր և (այդ) վայրը իր անունով կոչեց Տիգրանակերտ և կամ Տիգրանապոլիս» (գ. XII, գլ. 67): Բնարկե, այդ հսկայական զանգվածները չէին կարող տեղավորվել միայն Տիգրանակերտում: Տիգրան Մեծի օրոք հիմնադրման ու ավերման 10-15 տարվա ընթացքում քաղաքի բնակչությունը չէր կարող հասնել մի քանի հարյուր հազարի, քանակ, որին իրենց գոյության հարյուրամյակների ընթացքում դժվարությամբ էին հասել ժամանակի խոշորագույն քաղաքները՝ Անտիոքը, Ալեքսանդրիան, Հռոմը: Ըստ երևույթին, Տիգրանակերտի բնակչությունը 100 հազարից չէր անցնի: Ուստի վերաբնակվածների մեծ մասին տեղավորում էին այլ վայրերում ու քաղաքներում: Հայտնի է, որ Տիգրանի օրոք հիմնադրված՝ Տիգրանակերտ անունով քաղաքներ գոյություն են ունեցել, Աղձնիքից բացի, նաև Արցախում, Ուտիքում և Գողթնում⁸: Փավստոս Բուզանդը⁹ և Մովսես Խորենացին¹⁰ նույնպես հավաստել են Տիգրան Մեծի կատարած վերաբնակեցումների մասին՝ նշելով նաև Արտաշատում, Արմավիրում, Երվանդաշատում, Բագրևանդ գավառի Զարեհավանում, Աղիովիտի Զարիշատում օտարերկրացիների վերաբնակեցման մասին:

Հելլենիստական աշխարհում, որպես նոր հիմնադրվող քաղաքների շենացման

⁷ Ստրաբոնի հավաստմամբ, Տիգրանը հարկադրական մի շարք վերաբնակեցումներ կատարեց Կիլիկիայից, Կապադովկիայից, Միջագետքից: Այսպես, Կապադովկիայից վերաբնակեցվեց ամբողջ մայրաքաղաքը՝ Մաժաքը, Կիլիկիայից՝ Մուլե, Մալլոս, Ադանա, Էպիփանեյա և մի շարք այլ, ընդամենը 12 հելլենիստական քաղաքներ (տե՛ս Օտար աղբյուրները հայերի մասին: Հունական աղբյուրներ, N 1, Ստրաբոն, քաղեց և թարգմանեց Հ. Աճառյանը, Ե., 1940, XI, 14, 15):

⁸ Տե՛ս ՍԵՐԵՆՍԻ ԵՎԻՍԿՈՎՈՍԻ Պատմություն, հրատ. Ստ. Մալխասյանցի, Ե., 1939, էջ 125:

⁹ Տե՛ս ՓԱՍՏՈՍ ԲԻՈՒԶԱՆԴԱՅՈՂ Պատմություն հայոց, ի Վենետիկ, 1832 (աշխարհաբար թարգմ. Ստ. Մալխասյանցի, Ե., 1986), Դ, ծե:

¹⁰ ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑՅՈՂ Պատմություն հայոց, Բ, ժգ:

հիմնական եղանակ, կազմակերպվում էր քաղաքների բնակեցում, այսպես կոչված, «սինոյկիսմոսի»՝ համաբնակեցման միջոցով: Նոր քաղաքին իրենց բնակչության մի մասն էին հանձնում հին քաղաքները՝ կամավոր կամ հարկադրաբար: Երբեմն բնակչությունը բերվում էր բավական հեռու տեղերից: Հայաստանում, տեղական քաղաքային բնակչության սղության պայմաններում, օտարերկրյա քաղաքային բնակչության ներգրավումը մեծ չափերի պիտի հասներ¹¹:

Այս վկայությունները արժեքավոր լրացումներ են Տիգրան Մեծի տիրապետության ժամանակահատվածի մասին անտիկ շրջանի մյուս պատմիչների տեղեկություններին, ինչպես նաև կարևոր են հարևան ու հեռավոր շատ ժողովուրդների պատմության և տնտեսամշակութային կյանքի ուսումնասիրության համար:

Ընդհանուր առմամբ, Ապպիանոսի աշխատությանը բնորոշ է այն, որ նա ամեն կերպ ձգտում էր փառաբանել Հռոմեական կայսրությունը և արդարացնել դրա նվաճողական պատերազմները: Այս հանգամանքը ակնհայտորեն երևում է գորավար Լուկուլլոսի՝ դեպի Հայաստան արշավանքների մասին պատմիչի շարադրած անցքերում: Այսպես, Լուկուլլոսը կարողանում է գրավել Տիգրանակերտը, որի պատճառը, ըստ Ապպիանոսի հավաստման, ոչ այնքան ռազմական ուժն էր, որքան քաղաքում ապրող օտարերկրացիների ապստամբությունը: Ի դեպ, ինչպես հավաստում է Ապպիանոսը, Տիգրանակերտի բերդապահ զորքը բաղկացած էր գլխավորապես հույներից և կիլիկեցիներից, որոնց այստեղ էր գաղթեցրել Տիգրանը Կիլիկիայից և Կապադովկիայից: Այս մասին պատմիչը գրում է. «Մանկայոսը (մայրաքաղաքի պաշտպանության ղեկավարը) Տիգրանակերտից տեսել էր տեղի ունեցած (Տիգրանի-Ն. Ռ.) պարտությունը, կասկածելով հելլենների վրա, որոնք նրա մոտ վարձկաններ էին, բոլորին զինաթափեց: Մրանք ձերբակալումից վախենալով՝ բրերով զինված գնացին և բանակեցին բացօթյա: Երբ Մանկայոսը նրանց դեմ հանեց զինված բարբարոսների, նրանք, իրենց վերնագեատները վահանների փոխարեն կապկպելով ձախ ձեռքներին, խիզախաբար վազեցին նրանց վրա: Եվ ում որ սպանում էին, իսկույն նրա զենքերը բաժանում էին իրար միջև: Երբ այսպիսով, նրանք հնարավորին չափ իրենց բավարարեցին (զենքով), գրավեցին միջաշտարակային մի քանի մասեր և, դրսից հռոմայեցիներին կանչելով, բարձրացողներին ներս թողեցին: Այսպես գրավվեց Տիգրանակերտը և կողոպտվեց մեծ հարստություն, ինչպիսին կլիներ նորակառույց և փառասիրությամբ բնակեցված քաղաքում (գ. XII, գլ. 86):

Ուշագրավ է այն, որ Ապպիանոսը հռոմեացի այլ պատմիչների, օրինակ՝ Պլուտարքոսի նման, հայկական և հռոմեական բանակների միջև տեղի ունեցած ճակատամարտերը հիմնականում բնորոշում է որպես հռոմեացիների հաղթություն, սակայն դեպքերի հետագա ընթացքը, ինչպես, օրինակ՝ Բ.ա. 68 թ. սեպտեմբերի կեսերին

¹¹ Տե՛ս Կրկյաշարյան Ս., Մինոյկիսմոսը հելլենիստական Փոքր Ասիայում և Հայաստանում [Պատմաբանասիրական հանդես (այսուհետև՝ ՊԲՀ), 1964, № 1, էջ 111]: Տե՛ս նաև Նահապետյան Ռ., Հույն աշխարհագիր Ստրաբոնի ազգագրական տեղեկությունները Հայաստանի և հայերի մասին (ՊԲՀ, 2015, № 1, 208-230):

Արա-ծանի գետի ափին՝ Բագավանից հյուսիս հայկական և հռոմեական բանակների միջև կայացած ճակատամարտը, ցույց է տալիս, որ այստեղ հռոմեացիների տարած հաղթանակի մասին որևէ խոսք լինել չի կարող, որովհետև նրանք պարտություն էին կրել և ծանր հարված ստանալով՝ նահանջել Հայաստանից:

Ապպիանոսի հավաստմամբ՝ այդ ճակատամարտերից մեկում, «...երբ հավաքում էին սպանված հռոմեացիների դիակները, պարզվեց, որ սպանվել էր 24 տրիբուն և 150 ցենտուրիոն: Այսքան շատ հրամանատարներ հռոմեական կողմից հազվադեպ էր սպանվում մի ճակատամարտում» (գ. XII, գլ. 84):

Ըստ Ապպիանոսի՝ Լուկուլլոսի բանակն ուներ ընդամենը 14.500 զինվոր: Նա գրում է. «Ձոռեր մատուցելուց հետո նա (Լուկուլլոսը) երկու ընտիր լեգեոններով և 500 հեծյալներով արշավեց Տիգրանի վրա»: Ք.ա. I դարի վերջերին լեգեոնում հաշվվում էր 7 հազար զինվոր, երկու լեգեոնը՝ 14.500, որն, անշուշտ, ճիշտ չէ, քանի որ բերված քանակը վերաբերում է միմիայն հռոմեացիներից կազմված զորամասերին, մինչդեռ Լուկուլլոսն իր տրամադրության տակ պետք է ունեցած լիներ նաև դաշնակիցների զորագնդերը, որոնց հետ միասին նրա բանակը կազմում էր շուրջ 35-40 հազար զինվոր, որը միայն կիսով չափ էր պակաս հայկական բանակից, ինչպես կարծում են փոքրասիական չեզոք պատմիչներ Մեննոնը և Փլեգոնը¹²:

Ապպիանոսը խոսում է նաև Տիգրան Մեծի դեմ Հայաստանում տեղի ունեցող դավադրությունների մասին: Նրա վկայություններից երևում է, որ Տիգրանի արքունիքում սովորական էին պալատական խարդավանքներն ու ոճրագործությունները (գ. XII, գլ. 104): Տիգրանը Միհրդատի դուստր Կլեոպատրայից ուներ երեք որդի, որոնք բոլորն էլ թագավորական իշխանության էին ձգտում հոր մահից առաջ: Առաջինը՝ Զարեհը, պարտվել ու սպանվել էր, երկրորդը, որի անունը չի էլ հիշատակվում, մահապատժի է ենթարկվել հոր կողմից, իսկ երրորդի՝ Տիգրան Կրտսերի ճակատագիրն ավարտվում է Պոմպեոսի կողմից ձեռքակալմամբ և մահապատժով:

Հռոմեական տարբեր աղբյուրներում տարբեր կերպ են ներկայացվում Տիգրան Մեծի՝ Լուկուլլոսից կրած պարտությունից հետո ձեռնարկած քայլերը: Տիգրանը որոշում է երկիրը ավերածություններից ու նոր զոհերից և վտանգված անկախությունը փրկելու համար ներկայանալ զորավար Պոմպեոսին¹³: Այս քայլը, ինչպես էլ որ գնահատելիս լինեն անտիկ պատմագիրներ Դիոն Կասսիոսը¹⁴, Պլուտարքոսը¹⁵ և ուրիշներ, կշռադատված էր, դիվանագիտական ու հոգեբանական տեսակետից՝ անվրեպ. հաշվի էր

¹² Տե՛ս Մանանդյան Հ., Երկեր, հ. Ա, էջ 202:

¹³ Պոմպեոսը (Պոմպեոս Գնեոս Մագնուս՝ 106-48) - Ք.ա. 66 թ. նշանակվել էր Միհրդատ Եվպատորի և Տիգրան Մեծի դեմ գործող հռոմեական բանակների հրամանատար:

¹⁴ Տե՛ս Դիոն Կասսիոս, Հռոմեական պատմություն, թարգմանությունը և ծա-նոթությունները Ս.Ս. Կրկյաշարյանի (Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. 9, Ե., 1976), գ. 36, գլ. 52, 1-3:

¹⁵ Պլուտարքոս, Զուգահեռ կենսագրություններ, հին հունարեն բնագրի հայերեն հատվածական թարգմանությունը Ս.Ս. Կրկյաշարյանի, Ե., 2001, Պոմպեոս, գլ. 33, 1-4:

առնված, հավանորեն, նաև Պոմպեոսի բարեսիրտ ու սնապարծ բնավորությունը¹⁶: Ուշագրավ է, որ Ապպիանոսը, մի կողմից, համաձայն է վերոնշյալ հեղինակների՝ Պոմպեոսի մոտ Տիգրանի ինքնաբերաբար և հոժարակամ գնալու մասին հավաստումներին, մինչև ժամանակ էլ մատնանշում է, որ «ոմանք վկայում են նաև, որ Տիգրանին նախապես հրավիրել էր Պոմպեոսը»: Ապպիանոսը գրում է, որ Պոմպեոսը գնահատում է Հայոց արքայի այս քայլը և պատշաճ վերաբերմունք է ցույց տալիս նրան. «Պոմպեոսը, ի պատիվ նրա, հրամայեց իր տրիբուններին և հեծելապետներին գնալ նրան դիմավորելու: Տիգրանի հետ եղողները ճանապարհին վախեցան և ետ փախան, քանի որ գնում էին առանց նախապես լրատարի միջոցով հայտնելու: Բայց Տիգրանը եկավ և, Պոմպեոսին առավել հզոր համարելով, բարբարոսական ձևով երկրպագեց: Կան նաև ասողներ, նշում է պատմագիրը, որ Տիգրանին, որը նախապես հրավիրված է եղել Պոմպեոսի կողմից, առաջնորդել են լիկտորները»¹⁷ (գ. XII, գլ. 104): Հ. Մանանդյանի համոզմամբ՝ «Տիգրանին Պոմպեոսի կողմից նախապես հրավիրած լինելու» Ապպիանոսի թռուցիկ ակնարկը պատմագիտական երկերում աչքաթող է արվել և կարող է ճիշտ լինել, որովհետև Պլուտարքոսի մոտ ևս մատնացույց է արված (գ. XXXVI, գլ. 52), որ Տիգրանը նախքան Պոմպեոսի մոտ գնալը Արտաշատ էր թողել մտնելու նրա ուղարկած հռոմեական կայազորը: Անհավանական չէ, ուրեմն, որ Տիգրանը Պոմպեոսի մոտ հատուկ հրավերով է գնացել¹⁸:

Պոմպեոսի ու Տիգրանի այս հանդիպման ժամանակ նրանց միջև կայացավ հաշտություն: Ապպիանոսի հավաստմամբ, Տիգրանը պետք է հրաժարվեր իր բոլոր նվաճումներից, այն է՝ Ասորիքից, Արևելյան Կիլիկիայից, Փյունիկիայից, Կապադովկիայից, Կորդոքից, Ծովքից, և մնալու էր միայն իր հայրենի երկրի՝ Մեծ Հայքի թագավոր (նույն տեղում): Ապա պատմիչը նշում է, որ որպես հատուցում՝ «Տիգրանը Պոմպեոսին տվեց 6000 տաղանդ [մոտ 12,5 միլիոն ոսկի ռուբլի], զինվորներից յուրաքանչյուրին՝ 50, յուրաքանչյուր վաշտապետին՝ հազար դրաքմ», իսկ յուրաքանչյուր տրիբունին՝ 10 հազար դրաքմե (նույն տեղում):

Ապպիանոսը շատ ուշագրավ տեղեկություն է հաղորդում փառասեր Տիգրան Կրտսերի ճակատագրի մասին: Վերջինս «Պոմպեոսի մոտ եղած ժամանակ մի կողմից համոզում էր Պոմպեոսին հարձակվել հոր վրա, մինչ այդ էլ փորձել էր պարթևներին ոտքի հանել Պոմպեոսի դեմ, որի համար էլ ձերբակալվեց, շղթայակապ արվեց, պահվեց բանտում (Պոմպեոսի) հաղթահանդեսի համար ու հետագայում էլ սպանվեց» (նույն տեղում, գլ. 105): Պոմպեոսը Տիգրան Կրտսերին, նրա կնոջն ու դստերը, ինչպես նաև Տիգրան Մեծի կնոջը՝ Չոսիմային, ցուցադրեց 61 թ. սեպտեմբերին Հռոմում կազմակերպված իր հաղթահանդեսի ժամանակ: Տիգրան Կրտսերը հռոմեական

¹⁶ Հրանդ Արմեն, Մեծն Տիգրան, Գահիրե, 1957, էջ 230:

¹⁷ Հին Հռոմում «լիկտոր» էին կոչվում բարձրաստիճան պաշտոնյայի առջևից գնացող հատուկ անձինք, որոնք, իբրև իշխանության տարբերանշան, տանում էին ձողիկների մի կապոց՝ ծայրերին կացին ամրացրած:

¹⁸ Տե՛ս Մանանդյան Հ., Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, էջ 577-578:

բանտում մնաց մինչև 58 թվականը, երբ Հռոմում կաշառակերությամբ հայտնի ժողովրդական տրիբուն Կլոդիոսը ինքնակամ նրան ազատեց կալանքից: Մակայն որոշ ժամանակ անց Տիգրան Կրտսերը մահապատժի ենթարկվեց Պոմպեոսի կարգադրությամբ¹⁹:

Ապպիանոսի երկում տվյալներ են հաղորդվում նաև տնտեսության, նյութական մշակույթի մասին: Պատմիչն անդրադառնում է իր ժամանակաշրջանում օգտագործվող տարածության, չափի ու կշռի, դրամական միավորներին: Որպես տարածության միավոր՝ հաճախ է հիշատակվում **ասպարեզը** (գ. XII, գլ. 85): 1 ասպարեզը հին աշխարհում տարածության չափ էր, երկարություն, որը ձին մի վազքով անցնում է, հավասար էր հունական ստադիոնին: 1 ստադիոնը 600 ոտնաչափ է: 1 ստադիոնը նաև հավասար է 185 մետրի: Հիշատակված է նաև **գրկաչափը**: 1 գրկաչափը հավասար էր 1,85 մետրի, 100 գրկաչափը նույնպես 1 ասպարեզ է: Ի դեպ, հին պարսկական ասպարեզը կամ ասպարիսաց ասպարեզը հավասար էր 230,112 մետրի²⁰: Կանգունը 0,5 մ է: Ապպիանոսը Տիգրանակերտի պարիսպների բարձրությունը 50 կանգուն է մատնանշում, այդ նշանակում է, որ պարսպի բարձրությունը 25 մ է եղել [գ. XII, գլ. 84, էջ 347]: **Կանգունը** շատ տարբեր մեծություններով է ներկայացվում՝ ըստ ազգի, տեղի և ժամանակի: Հայերեն բացատրական բառարաններում այն ներկայացվում է որպես մեկմետրանոց կամ արշինանոց երկարության կամ բարձրության չափի միավոր²¹:

Դրամական և նաև կշռի միավորներից հիշատակված են **տաղանդը** և **մինան**: Մինան հավասար էր 1/60-րդ տաղանդի և արժեր 100 դրաքմե: Ըստ Ապպիանոսի՝ Տիգրան Մեծը, որպես ռազմատուգանք, Հռոմին էր վճարելու 6000 տաղանդ (=12.5 մլն ոսկե ռուբլի) (գ. XII, գլ. 104): Նույն տեղում պատմագիրը փաստում է, որ Տիգրան Մեծը նաև յուրաքանչյուր հոմեական զինվորին բաժանեց 50 **դրաքմե**, վաշտի հրամանատարին՝ 1000, իսկ տրիբունին՝ 10 հազար: Մի առիթով էլ Ապպիանոսը վկայում է, որ Միհրդատը պատերազմական գործողությունների համար հրամայել էր պատրաստել մեծ քանակի նավեր ու զենքեր և մթերել էր տվել զորքի պարենավորման համար երկու միլիոն մեդիմն ցորեն (մոտ 5 մլն փութ) (նույն տեղում, գլ. 90):

Նյութական մշակույթի վերաբերյալ նկարագրություններից տեղեկանում ենք, որ Հայոց արքան կրում էր ծիրանի, շապիկ և լայն վարտիք: Գլխին դնում էր բարձր խույր, որի վրա ոսկով բանված էին հաված-կանգնած և գլուխները դեպի հակառակ կողմը դարձրած արծիվներ: Հայկական **տիարան** կամ **խույրը** անտիկ դարաշրջանների քանդակներում, բարձրաքանդակներում, փորագիր քարերի (**զեմա**) և դրամների վրա պատկերված թագն է, որ հանդիսավոր պայմաններում կրում էին Տիգրան Մեծն ու հաջորդ մի քանի Արտաշեսյան արքաներն ու ազգակից կոմսագենյան ճյուղի

¹⁹ Տե՛ս Սարգսյան Գ. Խ., Հոմեացիների նոր հարձակումը, Հայաստանը Հռոմի դաշնակից (Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 1, Ե., 1971, էջ 591):

²⁰ Տե՛ս Մալխասեանց Ստ., Հայերեն բացատրական բառարան, հ. I, Ե., 2010, էջ 237:

²¹ Տե՛ս նույն տեղում, հ. II, Ե., 2010, էջ 382, Սուքիասյան Ա.Մ., Հայոց լեզվի հոմանիշների բացատրական բառարան, Ե., 2009, էջ 491:

Երվանդունի թագավորները²²: Այն նաև ակնեղենով զարդարված միանձնյա իշխանության խորհրդանիշ էր: Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության հավաքածուում գտնվող գեման պատկերում է Հայոց թագուհուն, նրա գլխին՝ բարձրադիր կոնաձև թագը, առանց ականջակալների և ծոծրակին իջնող ծածկոցի: Այն պսակված է չորս ատամներով և զարդարված՝ աստեղային նախշով²³: Տիարան վերնամասում չորս կամ հինգ ատամներով ավարտվող հատուկ կոնի տեսք ունի: Սրանից ներքև են իջնում զույգ ականջակալներ և ծոծրակակալ ծածկոց: Հայկական տիարան սերտ առնչություններ ունի տարածաշրջանի խոշոր օջախների խեթական պատկերագրության, նաև իրանական աշխարհի հետ: Տիարան, պատկանելով աստվածացված գահակալին, ընդօրինակվեց նաև արվեստում աստվածային կերպարների պատկերագրության մեջ: Ըստ պատմագետ Հ. Հակոբյանի՝ Տիգրան Մեծի տիարայի վրա պատկերված է նրա հովանավոր արևի աստվածը, ամենայն հավանականությամբ՝ Միհրը, իսկ նրա շուրջ՝ Տիգրանի փառքը և բախտը²⁴:

Բնականաբար, Տիգրանի զինվորները ևս կարևոր տեղ էին տալիս խորհրդանշական զարդերին՝ թերևս արժևորելով դրանց պաշտպանիչ նշանակությունը: Ապպիանոսի վկայությամբ, երբ հռոմեացիք հաղթեցին Տիգրան Մեծին, ապա ճակատամարտում վերջինիս ընկած զինվորների վրա գտան ապարանջաններ ու գումարտակներ (վզնոց), բայց գորավարը արգելեց դիակապուտը (գ. XII, գլ. 85):

Ապպիանոսը տարբեր առիթներով անդրադարձել է նաև հայոց կենցաղային և սոցիալական որոշ սովորությունների: Պատմիչը վկայություններ է թողել հայ-պարթևական, հայ-մարական խնամիական կապերի վերաբերյալ: Այսպես, XII գրքի 15-րդ հատվածում նշում է, որ «Հայ Տիգրանը Միհրդատի (Պոնտոսի թագավոր՝ Միհրդատ VI Եվպատորի) փեսան էր, իսկ պարթև Արշակը՝ բարեկամը»: Խոսքը Պարթևստանի թագավոր Միհրդատ II-ի (դինաստիական անունով Արշակ IX՝ 123-87) մասին է, որն ամուսնացած էր Տիգրան II-ի դուստր Ավտոմա Արիագատեի հետ:

Հին աշխարհի, հատկապես Արևելքին բնորոշ սովորություններից էր նաև մերձավորների ամուսնությունները: Ըստ Ապպիանոսի՝ Անտիոքոս Եվսեբեք [Սելևկյան թագավոր Անտիոքոս IX Կիզիկացու (114-95) որդին – Ն. Ռ.] ամուսնացավ Սելենեի հետ, որը եղել էր նաև նրա հոր՝ Կիզիկացու, ինչպես և նրա հորեղբոր՝ Գրյուպոսի [Անտիոքոս VIII Գրյուպոսի (125-95)] կինը: Այս պատճառով էլ աստված նրան պատժեց, և Տիգրանը նրան քշեց իշխանությունից (գ. XI, գլ. 69): Ուշագրավ է, որ Տիգրան Մեծի կինը իր հորեղբոր դուստր Զարուհին էր (Խորենացի, Ա, Բթ), որին անվանակոչել էին հոր՝ Զարեհի անունով (Խորենացի, Ա, Ծգ):

Նա ուշադրություն է դարձրել Արևելքի «բարբարոս» երկրների արքունիքներում հարձեր պահելու սովորություն: Ապպիանոսի հաղորդմամբ, երբ Տիգրանակերտը

²² Տե՛ս մանրամասն Հակոբյան Հ.Պ., Ե., 2005, էջ 211-220:

²³ Տե՛ս Հացունի Վ., Պատմություն հին հայ տարագին, Վենետիկ, 1923, էջ 34:

²⁴ Տե՛ս Հակոբյան Հ.Պ., նշվ. աշխ., էջ 216, 220:

պաշարման մեջ էր հայտնվել, հայկական 6000-անոց հեծյալ գունդը ճեղքում է Տիգրանակերտը պաշարած հռոմեացիների շարքերը և նրանց միջով մտնելով բերդ՝ այնտեղից խլում ու դուրս բերում [հայոց] թագավորի հարձերին ու գանձերը (գ. XII, գլ. 85):

Նույնանման պատումները բավական շատ են նաև Արևելքի մյուս երկրների արքունական և նախարարական միջավայրի վերաբերյալ: Հարեմների ընդարձակությունը, այնտեղ փակված կանանց և հարձերի բազմությունը համարվում էին տիրոջ երջանկության, հարստության և կարողության գլխավոր նշաններ:

Ապպիանոսի վկայությունների վերլուծությունից կարելի է եզրակացնել, որ Հայկական լեռնաշխարհը մշտապես եղել է միջազգային պայքարի ու մրցակցության առարկա: Կովոդ, մրցակից պետությունների համար Հայաստանին տեր դառնալը խիստ կարևոր էր և պայմանավորված էր ոչ միայն այն հանգամանքով, որ նրանով էր անցնում միջազգային առևտրական ուղիների հյուսիսային մեծ գիծը, այլև այն ուներ ռազմավարական մեծ կարևորություն: Շնորհիվ աշխարհագրական իր առանձնահատկությունների՝ Հայկական լեռնաշխարհը հսկայական բնական մի միջնաբերդ էր և ուներ առաջնակարգ նշանակություն ինչպես պաշտպանական, նույնպես և հարձակողական պատերազմի համար: Իբրև պարթևների բարեկամ՝ նա անհանդուրժելի մի վտանգ էր հռոմեական արևելյան նահանգների համար, իսկ իբրև Հռոմի դաշնակից՝ դարձյալ սպառնալիք էր Պարթևական թագավորության համար: Ուստի և քաղաքական մերձեցումը Հայաստանի հետ կամ նրա բռնի նվաճումը ամենահիմնական հարցն էր թե՛ Հռոմի և թե՛ պարթևների ու Պարսկաստանի արտաքին քաղաքականության համար²⁵: Սա է վկայում հենց Ապպիանոսի կողմից Տիգրան Մեծ արքայի տիրապետության ժամանակաշրջանի պատկերը:

ТРУД АППИАНА "РИМСКАЯ ИСТОРИЯ" КАК ВАЖНЫЙ ПЕРВОИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЕ АРМЕНИИ

НААПЕТЯН Р. А.

Резюме

Труд римского историка Аппиана Александрийского "Римская история", состоящий из 24 книг, в основном отражает события 1-го века до нашей эры, которые хронологически совпадают с периодом правления армянского царя Тиграна Великого.

Историк приводит ценные сведения об основании и строительстве Тигранакерта, о походах Тиграна Великого, походах римского полководца Лукулла в Армению, а также о социально-экономическом укладе и традициях Армении того периода.

²⁵ Տե՛ս Մանանդյան Հ., Երկեր, հ. Ա, էջ 601-602:

APPIAN'S WORK "ROMAN HISTORY" AS AN IMPORTANT SOURCE FOR THE ARMENIAN HISTORY AND CULTURE

R. NAHAPETYAN

Abstract

To the sources, containing valuable information about the Armenian history, the work of the Roman historian Appian of Alexandria "Roman History" belongs, that consists of 24 books. It mainly reflects the events of the 1st century BC that chronologically coincide with the period of the reign of Armenian King Tigran the Great.

Appian reports remarkable data on the foundation and building of Tigranakert, the campaigns of Tigran the Great, the campaigns of Roman general Lucullus to Armenia, as well as the existing economic, domestic relations and traditions.